

A jedwabnei tömegyilkosság

A *Neighbors – Szomszédok* című könyvet 2022-ben új kiadásban jelentette meg a Princeton University Press, benne a szerző, *Jan T. Gross* új előszavával. Ebből megtudjuk, hogy a könyvet már tizenhárom nyelvre fordították le. A háború után sokáig nem írtak a kutatók a zsidók meggyilkolásáról, mert nehéz volt szembenézni a történetekkel, és azzal, hogy akkor senki nem fejezte ki a szolidaritását az áldozatokkal. Az ötvenes évek elején *Raul Hilberg* készített disszertációt a témáról, és maguk a zsidók gyűjtötték a dokumentumokat, például *Emanuel Ringelblum*, és a Németország amerikai zónájában élők, illetve Lengyelországban a Zsidók Központi Bizottsága. Ezeket az anyagokat Varsóban, a Zsidó Történeti Intézetben őrzik. Lengyel nyelven *Mordechai Tsanin* cikkgyűjteményéből lehet tájékozódni a holokauszt történetéről.

A zsidók kiirtása a tudósok munkáiban a német–zsidó ellentét részeként jelenik meg. Igen, de volt, ahol a helybeli lakosság vett részt a holokausztban, másutt, Hilberg kifejezésével, a bystanderek, a Vichy-adminisztráció, a magyar csendőrség, és más kelet-európai rendőrség. Maga Gross kérdőívekkel dolgozott, és személyes tanúvallomásokot vizsgált. Könyvét hosszú, alapos vita követte, de a lengyelországi Nemzeti Emlékezet Intézetének kommunikéje igazolta Gross megállapítását: Jedwabnéban valóban maguk a lengyelek mérszárolták le zsidó szomszédaikat. Időközben a jedwabnei tömegsír felső rétegét feltárták, és a felületes vizsgálatok 3–400 áldozatot találtak. Ezután állították fel a Lengyel Tudományos Akadémián belül a Holokauszt-kutatás Lengyel Központját. 1989, az *annus mirabilis*, a Szovjetunió felbomlásával és a kommunista cenzúra megszűnésével újabb lendületet adott a téma szabad kutatásának. Kiderült, hogy

a kommunista uralom idején nem történt újabb zsidóüldözés, bebizonyosodott, hogy sem a náciak, sem a kommunisták nem gyilkoltak Jedwabnéban, azt maguk a helybeli lengyel lakosok követték el.

Ekkor kezdődött a „súlyos múlt” még „kibeszéletlen” elemzése, a régió német megszállásának a tények alapján való vizsgálata. Ennek során az addig elfogadott nézet, mely szerint a helybeliek sok üldöztetést éltek át a kommunistáktól és a fasisztáktól, valótlannak bizonyult, és a helyi népesség bűnrészességének története lépett a helyébe. Kizuhant a csontváz a szekrényből. Voltak, akik úgy reagáltak, hogy „fel kell emelni Lengyelországot a térdéről”, és hogy „nemzetközösséget nem lehet a szegényre építeni” (XXVI. o.). Gross bizonyítékokat idéz azzal a hamis megállapítással szemben is, hogy a lengyel társadalom a német megszállás alatt többségében menteni igyekezett a zsidókat. Ez nem igaz, bár valóban voltak hősök, akik bújtatták az üldözötteket.

1941. július 10-én a náciak által elfoglalt Lengyelországban Jedwabne város lakóinak felét brutálisan meggyilkolta a lakosság másik fele: 1600 embert, férfiakat, nőket és gyerekeket. Ebből a döbbenetes holokauszt történetből megtudjuk, hogy a zsidókat nem arctalan náciak, hanem az ismerőseik, a szomszédai ölték meg. Hasonló témáról szól *Jan T. Gross* a Princeton Egyetem emeritusz professzorának a *Félelem – Antiszemitizmus Lengyelországban Auschwitz után* című könyve.

1949 januárjában a lengyel kisvárosban, Jedwabnéban, Mazowsze tartományban, a titkosrendőrség letartóztatott 15 embert. A nevük megtalálható a baljós hangzású Likvidációs jelentésben. A letartóztatottak parasztok, idénymunkások voltak, de volt közöttük két cipész, kőműves, ács, két lakatos, postás és egy városházi recepciós. Néhányan családosak (egyikük hat, másikuk négy gyermekkel), a többiek nőtlenek voltak. A legfiatalabb 27, a legöregebb 64 éves volt. Átlagemberek voltak tehát. A helybelieket megdöbbenette a hír, amikor 1949-ben a lomzai kerületi bíróság vád alá helyezte Boleslaw Ramotowskit és huszonegy társát Szmul Wasersztajn szemtanú vallomása alapján, miszerint Jedwabnéban részt vettek a zsidók meggyilkolásában.

Wasersztajn a következőket mondta el: a háború kitörése előtt Amerika mögött Lengyelországban élt a világ második legnagyobb létszámú zsidósága. Jedwabnéban 1600 zsidó élt, és csupán 7 maradt életben. 1941. június 23. reggelén németek jelentek meg a városban, és zsidóellenes pogromra buzdítottak. Három lengyel bandita, Borowski, Wacek és Mietek más banditákkal végigjárták a zsidó házakat, harmonikán és furulyán játszottak, hogy elnyomják a zsidó asszonyok és gyerekek sikoltozását. Egy szemtanú látta, hogy egy férfit halálra köveztek, egy másiknak kivájták a szemét, és kivágták a nyelvét. Ő 24 órányi szenvedés után halt meg. Ugyanezen a napon két fiatal anya, látva mi vár rájuk, egy tóba fojtotta csecsemőjét, és maga is a vízbe ölte magát. A lakosság ezentúl nem adott élelmiszert a zsidóknak, és német rendelet jelent meg az elpusztításukról. A lengyel huligánok a legborzalmasabb kínzásokkal, megaláztatásokkal neki estek a zsidóknak, ütötték, verték, gúnyolták őket. Julius 10-én nyolc gestapós érkezett a városba. Megkérdezték a helyi hatóságot, mi a tervük a zsidókkal, egyöntetűen azt felelték, meg kell őket ölni. Az egyik német azt javasolta, meg kellene hagyni minden foglalkozási ágból egyet-egyét, egy helyi ács azt felelte, van elég saját iparosuk, ne maradjon meg egy zsidó sem. A többiek helyeseltek. Bronislaw Szlezinski felajánlotta a pajtáját a kivégzés céljára.

A vérfürdő elkezdődött. A helybeli huligánok fejszéssel, szeges bunkósbotokkal vadásztak a zsidókra, és első menetben kiválasztottak hetvenöt erős fiataalt. Felemeltték velük a rendkívül súlyos Lenin-emlékművet, elvitették egy helyre, ahol gödröt ásattak velük, bele a szobrot, majd halomra gyilkolták a fiatalokat is. Ezután a banditák gödröket ásattak a többi zsidóval, beletemettették az előzőleg meggyilkoltakat, majd a sírásókat is betemettették, és így tovább. Az öregek szakállát leégették, a csecsemőket az édesanyjuk keblén ölték meg, és éneklésre, táncra kényszerítették a szenvedőket. A szerző név szerint felsorolja a legbrutálisabb 14 gyilkos nevét (18. o.).

Végül az elevenen égetés következett a pajtában. Sorban, zászlóval a kezükben, énekelve kellett bemenetelniük az ajtón, miközben a huligánok ütötték-verték őket. A kisgyerekeket lábuknál fogva összekötözték, úgy lökték be a pajtába. Az épületbe kerozint locsoltak

és meggyújtották. Később baltákkal verték szét a holtakat, arany fogakat kerestek.

Eddig Wasersztajn vallomása az emberiségnek e szörnyű rémtettéről. A szerző máshonnan is tájékozódott, és bebizonyosodott, igaz volt a történet. Megírta a könyvét, hogy ne merüljenek homályba az iszonyú emlékek. Feltette a kérdéseket: hogy élnek együtt immár három generáció óta a jedwabneiek e gyilkosságok tudatával? Azt tapasztalta, hogy e felfoghatatlan történetről alapos dokumentáció létezik, még élnek szemtanúk, és a gyilkosságok emléke megőrződött a jedwabneiek generációiban.

Ami a forrásokat illeti, a német dokumentációban, az Einsatzgruppen feljegyzésekben nem szerepel Jedwabne. Valószínűleg azért, mert a csoportot július 10-én már Minszk körzetében találjuk. 1980-ban a zsidók publikáltak egy kötetet az eseményről, majd *Agnieszka Arnold* készített filmet róla, mindkettőben szemtanúk nyilatkozataival. Számos feljegyzést, emlékiratot hagytak az utókorra maguk a zsidók is (például Emanuel Ringelblum). A dokumentáció nagy része az 1949-es bírósági tárgyalásról származik, főleg az elkövetők vallomásaiból áll. A Ramotowski és társai elleni pert nagyon sietve folytatták le: a 22 vádlottat egyetlen nap alatt, 1949. május 16-án hallgatták ki, és másnap már ítéletet is hirdetett a Lomzai Körzeti Bíróság. Nyolc személyt felmentettek, egyet, akinek az ügyét 1953-ban tárgyalták, szintén szabadon bocsátottak. A tárgyalások ideje a legsötétebb sztalinizmus korszaka volt, a vádlottakat a Biztonsági Hivatal kihallgatói veréssel kényszerítették vallomásra. A következő három kérdést tették fel nekik: Hol volt 1941 júliusában?, Részt vett a zsidók meggyilkolásában?, Kik vettek részt az öldöklésben? Feltűnő a vád felületes megfogalmazása, miszerint „Ramotowski és társai a német állam érdekében részt vettek valami 1200 zsidó nemzetiségű ember letartóztatásában 1941. június 25-én Jedwabnéban, Lomza megyében, ahol a németek ezeket az embereket megégették Bronislaw Slezinski pajtájában” (30. o.). Nos, ez a dátum az első progrom dátuma volt, és a zsidókat nem a németek, hanem a lengyelek ölték meg, és 1600 volt a számuk. A Ramotowskiék ügyét, amilyen gyorsan csak lehetett, félretették, a vádlottak maguk szintén kisebbíténi igyekeztek az ügy jelentőségét, és benne a saját szerepüket.

A háború előtt Jedwabne, lévén, hogy a Narew és a Biebrza folyók völgyében fekszik, híres volt festői mocsarairól, vízfolyásairól, buja növényzetéről. 1979-ben Lengyelország legnagyobb nemzeti parkját nyitották meg a térségben. Maga a város azonban csúnya, a lakosság olcsó fából és szalmából építkezett, gyakran pusztította tűzvész. 1916-ban a város három-negyede leégett, a különlegesen szép XVIII. századi zsinagóga szintén a tűz martaléka lett, 1770-ben a 450 főből álló lakosságból 387-en voltak zsidók. 1931-ben a lakosság teljes száma 2,167 volt, ennek 60 százaléka vallotta zsidónak magát. A zsidó mesteremberek igen szegények voltak, hasonlóan lengyel szomszédaikhoz, akikkel jó viszonyt ápoltak. A kapcsolat és kölcsönösség megvolt a szomszédok között. És ha volt is feszültség köztük, elfojtották. Előfordult verekedés, és történt valódi tragédia is, 1934-ben megöltek egy zsidó asszonyt, majd néhány nap múlva lelőttek egy parasztembert. A pogromot a rabbi és a jedwabnei pap közösen elhárították.

Ez az epizód bele illik a zsidó létezés kereteibe. A zsidók mindig megsejtték a közelgő pogromot, ilyenkor valami ajándékkal a világi és az egyházi hatóságokhoz fordultak segítségért. Fel voltak rá készülve, hogy különadót fizessenek időnként a biztonságukért, és külön alapot tartottak fenn erre a célra. A háború előtt Jedwabne békés, csendes városka volt, a zsidókat nem érte semmi bántódás. Vezetőjüket, Avigdor Bialostockit mindenki tisztelte, ő maga jó barátságban volt a katolikus pappal. A rendőrfőnök rendet tartott a városban. És ekkor jött a háború.

Az 1939. aug. 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop paktum megnyitotta az utat Hitler számára: megtámadhatta Lengyelországot anélkül, hogy tartania kellett volna a szovjetektől. A paktum titkos jegyzőkönyve kijelölte a lengyel terület határait, mire a Szovjetunió szeptemberben elfoglalta Lengyelország egy részét. Jedwabne rövid időre szovjet megszállás alá került. A város lakóinak több mint a fele zsidó volt, voltak, akik állást vállaltak az új rendszerben, és lelkesen támogatták a szovjet rezsimet. *Henryk Majecki* történész név szerint felsorolja, kiket bízott meg a szovjet hatalom a helyi ügyek irányításával, ezek leginkább szovjet területekről származó személyek voltak.

A helybeli sztereotípa szerint a zsidók örömmel, kenyérrel és sóval üdvözölték a bevonuló szovjeteket, de volt egy nagy szovjetellenes földalatti szervezkedés is Jedwabnéban 1940 júniusában. Az ellenállók a kobielnói erdőben bujkáltak, ott halmoztak fel fegyvereket, de valakik elárulták őket, és az NKVD tűzharcban felszámolta a főhadiszállásukat. 250 embert tartóztattak le, mások az erdőkbe, mocsarakba menekültek. Az árulók között egyetlen zsidó nevű ember volt. 1941 elején a kobielnói ellenállók számára amnesztiát hirdettek. 106 személy élt a lehetőséggel. Közülük huszonötén vállalták, hogy együttműködnek a szovjet titkosszolgálattal. Az bizonyos, hogy zsidók nem voltak érintettek a kobielnói ügyben.

A szovjet megszállás húsz hónapja, 1939 szeptembere és 1941 júniusa között súlyos áldozatot követelt minden nemzetiségtől és társadalmi osztálytól. A vezetőket deportálták, a magántulajdont elvették, a vallási intézményeket támadták. Ezért az 1941 nyarán bevonuló német hadsereget örömmel fogadták az emberek, kivéve a zsidók, akik jobban féltek a náciktól, mint a bolsevikoktól. A helyiek a kommunista szimpatizánsokat feljelentették a németeknél. Június 22-én Jedwabne főtéren egy csoport, szovjeteket kiszolgáló férfit összeverettek a németek néhány helybeli civillel. Ugyanezen a napon Radzilówból, Wasoszból félelmetes hírek érkeztek 1500 és 1200 zsidó lakos meggyilkolásáról, és Jedwabnéban is megölték zsidókat. A rémtetteket helybeli huligánok követték el a németek beleegyezésével. Finkelsztajn naplójából (a Zsidó Történeti Intézetben őrzik) megtudjuk, hogy a zsidók próbáltak menekülni, de sem a parasztok, sem a városiak nem fogadták be őket. A huligánok a németek jóváhagyásával azonnal megkezdték a zsidóüldözést. Nem adtak el nekik ennivalót, elvették a teheneiket. Másnap a németek a zsinagóga elé rendelték minden zsidót (Finkelsztajnnak és az apjának sikerült kicsúszni a kezük közül). Kihordatták velük a zsinagógából a szent könyveket, a tórákat, és elégették, majd szekerekbe fogatták őket, úgy hajszolták énekelve végig a városon a szerencsétleneket. Közben ütlegették őket, állandó volt a sikoltozásuk. A szekereken ülő lengyel és német szadisták élvezték az utazást. Végül egy mocsárhoz értek, abba ruhájuk nélkül behajszolták őket, az öregeket, betegeket pedig belefojtották. Ettől kezdve szörnyű szenvedés volt a

zsidók élete, és fő kínzóik a lengyelek voltak. Másnap kivezényelték a zsidókat egy folyóhoz, úszniuk és a parton tornagyakorlatokat kellett végezniük a nézők nagy multságára. Hazafelé menet verték őket, és szétverték az otthonaikat. És ez így ment nap, mint nap. Nem kíméltek senkit sem. Mindezt lengyelek tették, a németek ekkorra már elvonultak a környékről.

Július 6-dikán egy csapat lengyel érkezett Wasoszból Radzilówba, olyanok, akik irgalmatlanul kínozták, ölték a zsidókat a saját városukban. Erre pánik tört ki, a zsidók menekültek, ki merre látott, az erődbe, a szántóföldekre. Egy apát és a még eszméletén lévő lányát élve temették el. Az új lengyel városvezetés tárgyalni próbált a banditákkal, de nem értek el semmit. Közben a zsidók azt hallották, hogy kártérítés fejében békében hagyják őket. Erre összeszedték, amit csak tudtak, ezüstöt, ruhákat, varrógépet, tehenet, de az egész csak komédia volt. A radzilowi zsidók sorsa meg volt pecsételve. Az ötszáz éves radzilowi zsidó közösséget eltörölték a föld színéről a zsinagógával, az iskolával, a temetővel együtt. Egy szemtanú megerősítette: nem a németek tették, hanem „a saját népünk követte el” (69. o.). A környékről sokan Jedwabnéba menekültek a pogromok elől. Wiznában viszont a németek végeztek ki több tíz zsidó embert. A jedwabneiek ekkor a lomzai katolikus püspökhöz fordultak segítségért, ezüst gyertyatartókat vittek neki ajándékba. A püspök megígérte, Jedwabnéban nem lesz pogrom.

A városban ekkor Marian Karolak töltötte be a polgármesteri posztot. A július 10-i mézárhlást ő vezényelte le, de a város egész vezetése részt vett benne. Nyolc órát adtak a népnek, az alatt tehetek bármit a zsidókkal. Jedwabnéban ekkor egy német csendőr előörs volt 11 emberrel. Az előző napon egy csapat gestapós is érkezett. Ezek helybeli lengyelekkel együtt felkutatták a zsidókat, és a főtérre hajtották őket. A németek ekkor élet-halál urai voltak, ők megállíthatták volna a mézárhlást. Nem tették. Ironikus, hogy az egyetlen hely, ahol túlélhette néhány zsidó az öldöklést, a német őrs volt. Igaz, hogy ha nem foglalták volna el Jedwabné a németek, nem történik meg az öldöklés. A jedwabnei zsidók tragédiája viszont csupán egy epizód volt a gyilkos háborúban, amit Hitler ellenük elkövetett.

Az eseményekben a németek nem vettek részt, de bámulták és fényképezték a borzalmakat. Jedwabnéban másfél ezer zsidót a lengyel szomszédaik öltek meg, állítja számos szemtanú, például E. Slesynski, B. Ramotowski, M. Gerwad és J. Sokolowska. A források kilencvenkét embert sorolnak fel név szerint, gyakran lakáscímmel együtt, akik részt vettek az öldöklésben. Talán nem mind volt gyilkos, csak a térre kísérte az áldozatokat. A tömegben voltak környékbeli parasztok is, és ahogy a csűr felé terelték a zsidókat, a tömeg egyre nőtt.

Az egész azzal kezdődött, hogy a lengyel férfiakat azon a júliusi reggelen a városháza elé hívták. Vidéken már elterjedt a pogrom tervének híre, és a környékről szekérszámra özönlöttek be az emberek a városba. Ezután Karolak és Sobuta a főtéren gyülekező, ostorral és bunkósbottal felszerelt helyieknek és német csendőröknek megparancsolta, hogy minden zsidó lakost hozzanak oda. Azok azt gondolták, valami takarítási munkáról lesz szó. Azonban hamarosan egy fiatal fiú, Joseph Levin halálsikolya hallatszott, akit halálra követtek. Ezután sokan próbáltak menekülni, de az örökös parasztok elfogták őket. Másutt lovas civilek vadásztak a menekülőkre. Ezután már mindenütt tombolt az erőszak. Halálra verték az embereket, egy fiatal nőnek levágták a fejét, egy asszonyt a karjában a gyermekével együtt öltek meg. Másoknak kivágták a nyelvét, vagy a tóba fojtották. A zsidók házait kifosztották.

Nyilvánvalóvá vált, hogy másfélezer embert így, egyenként nem lehet megsemmisíteni, ezért kitalálták, el kell égetni őket. E célra Bronislaw Sleszynski felajánlotta a pajtáját. Odatertelték a zsidókat, de még odamenet is megalázták, tornáztatták és verték őket, és egy Lenin-szobrot cipeltettek velük. A pajtába 8 liter kerozint locsoltak be, és a másfélezer ember megégett, megfulladt. A szemtanúk elmondták, hogy elviselhetetlen volt a látvány és a halálba menők sikoltozása, az égő testek szaga. Másnap kirendelték a lakosokat, hogy temessék el a holtakat. Nem mindenki bírta a hányinger miatt, pedig sürgős volt a temetés, mert forró júliusi nap volt. Nehezítette a munkát, hogy az egymásra zuhant testek összeolvadtak, ezért villával szétdarabolták őket. Ezután már nem öltek Jedwabnéban. A német adminisztráció újra mű-

ködött. Néhány túlélő visszatért a városba, őket a nácik a lomzai gettóba vitték. Mindössze hét ember menekült meg a Wyrzykowski család segítségével. A meggyilkoltak házait az vette birtokba, aki akarta. Az egyéb holmikat Józef Sobuta elvitette valami raktárba. Karolak polgármestert, Jerzy Laudanskít 1949-ben a Biztonsági Hivatal letartóztatta a zsidó holmik eltulajdonítása miatt. Gross úgy véli, hogy Karolákban és bandájában elsősorban a zsidó vagyonok utáni vágy volt a motiváció, nem az atavisztikus zsidóellenesség

A továbbiakban a szerző a Ramotowski-per iratait dolgozta fel. Talált olyan kérő leveleket, melyekben az 1949-ben letartóztatott férfiak feleségei próbálják jobb színben feltüntetni szeretteik szerepét a tömeggyilkosságban. Megtudhatjuk, hogy többen dolgoztak a szovjeteknek, „mert meg kellett élni”. Egyikük, mert elengedték, csatlakozott „az NKVD szovjetelleneseket likvidáló” csoportjához, és fennen hangoztatta baráti érzelmeit a Szovjetunió iránt. Zygmunt Laudanski előbb titkos NKVD-kollaboráns volt, azután részt vesz a nácik öldöklésében, végül csatlakozott a lengyel kommunista párt-hoz. A szerző úgy véli, az ilyen esetekben a totalitárius rendszerekre jellemző ösztönök ütköztek elő. Jerzy Laudanski például, aki a legaktívabb gyilkos volt, a börtönből küldött kérvényében magát igaz lengyel hazafinak írja le. Ő rendes fickó volt, jó hazafi, a végsőkig együtt tartott a szomszédaival –, miközben a zsidók a gyilkosokban a saját szomszédaikat ismerték fel.

Grossnak az a benyomása, hogy Sienkiewicz XVII. századi háborúiból bukkant elő a gonosz, elvarázsolt paraszti csőcselék 1941 nyarán. A mézszárlás és fosztogatás lett a kollektív viselkedés állandó módszere. De honnan jön ez a pusztító energia? A zsidóellenes erőszak mögött mindig felsejlik a rituális gyilkosság gyanúja, miszerint a zsidók a húsvéti maceszhez ártatlan keresztény gyerekek vérért használják. Ez a hiedelem csalt feldühödött tömegeket a lengyel városok utcáira még a második világháború után is. Ez a mechanizmus indította el a legaljasabb pogromokat Krakkóban 1945-ben és Kielcében 1946-ban.

A Soahot a tudományos irodalom a modernségben gyökerező jelenségnek ábrázolja, ugyanis ahhoz, hogy milliószámra lehessen

ölni, hatékony bürokrácia és fejlett technológia szükséges. A jedwabnei mészárlás azonban egy másfajta, mélyebb, archaikus változata a jelenségnek: nemcsak a gyilkosok motivációja ilyen, hanem a primitív, ősi módszerek, fegyverek, amiket használtak: kövek, fahúsángok, vasrudak, tűz és víz, továbbá hiányzott a szervezetség is. A jedwabnei mészárlást figyelembe véve a holokausztot heterogén jelenségnek kell tartanunk. Egyfelől rendszer ez, amelyet előre elterveznek, és amely állandóan változik, másfelől epizódokból álló mozaik, amelyet helybeli döntéshozók rögtönöznek, és nem kényszerítet cselekvésekből áll, hanem a jelenlévők ki tudja, milyen motivációiban gyökerezik. Emiatt van különbség a felelősségben is.

A szerző megvizsgálta, mire emlékeznek az emberek. Egy Appelfeld nevű ember nyolcéves gyermekként menekült meg annak idején, majd ötvenévesen visszalátogatott Izráelből, és kérdezgette az embereket az emlékeikről. Kiderült, tudnak a történekről még a gyerekek is. Másvalaki az édesapja sírját kereste, és a falusiak pontosan tudták, hol van a sír. A borzalmak emléke elevenen él minden városban, faluban, ahol zsidókat öltek. Ez ugyanakkor átok is azok számára, akik részt vettek a gattettekben. Az, aki bujtattott az üldözöttek közül, ma fél ezt elmondani a szomszédai előtt. A Wyrsikowski család hét zsidó életét mentette meg, elbujtatták őket a krumpliföldön, enni adtak nekik. Az asszonyt kékre-zöldre verték a gerillák, de ő nem adta ki az üldözötteket. A család ezután városról városra költözött, Antonia Wyrsikowski végül Chicagóba költözött, de még ott is „zsidónak” gúnyolták.

A nációk programja ugyan a világ zsidóságának kiirtása volt, de Gross hangsúlyozza, öök nem kényszerítették a helyi lakosokat a gyilkolásra, „a végső megoldás” végrehajtására. Öök a véres pogromokat eltörték, de halálbüntetéssel fenyegették azokat, akik a gettón kívül elbujtatták a zsidókat. Heydrich adott ki pogromra vonatkozó parancsot. Voltak szadista egyének, akik a táborokban arra kényszerítették a foglyokat, hogy egymást öljék. Ha a lakosság részt vett a mészárlásban, azt saját akaratából tette. Ezért a zsidók ezeket a civil lakosokat tartják felelősnek. Egy-egy gyilkosságért egy valaki vagy egy csoport felelős, nem beszélhetünk kollektív felelősségről.

Ugyanakkor a nemzeti örökségben ez is benne van, állapítja meg a szerző. Egy fiatal német, ha a nemzeti identitásáról van szó, nem hagyhatja figyelmen kívül elődeinek az 1933-1945 közötti történetét. Így Laudanski és Karolak tettei ma is jelen vannak a lengyel kollektív tudatban.

Gross figyelmeztet, hogy csak a bizonyított forrásoknak higgyünk. És meg kell hallanunk az olyan magányos hangokat is, mint Wasersztajn vagy Finkelsztajn tanúsága. A varsói Zsidó Történeti Intézetben több mint 70 ezer iratot őriznek, melyek bizonyítják, hogy a lengyelek részt vettek zsidó szomszédaik elpusztításában. A szerző felteszi a kérdést, lehetett-e ugyanaz a csoport egyidejűleg áldozat és végrehajtó is. Természetesen, lehetett. A németek úgy érezték, az egész világ gyűlöli őket azért, amit a nácik tettek. Magukra vették az áldozat szerepét, mert ez megkönnyítette a rájuk nehezedő felelősséget. Igaz, hogy a német hadsereg is követett el atrocitásokat. Maguk a zsidók állapították meg, hogy a németek soha nem bocsátják meg nekik, amit ők (ti. a németek) tettek velük. Vajon nem inkább ez volna a magyarázat a háború utáni lengyel zsidó-gyűlöletre, mint az, hogy a sztálinista kor kommunista vezetői között voltak zsidók? Igaz, a háború után is erős volt az antiszemitizmus a lengyelek között. Például a munkás sztrájkolók nem ítélték el a kielcei pogromot, amelyben 1946. július 4-én negyvenkét zsidó személyt ölt meg a lengyel csőcselék. Egy kórházban a sebesült frissen operált zsidókat a katonák verték, és börtönnel fenyegették. Ez a zsidógyűlölet még a középkori rituális gyermekgyilkosságok hiedelmében gyökerezett, és nem a kommunizmus közelgő hatalomátvétele váltotta ki. Ezért kellett elmenekülnie a zsidókat mentő Wyrzykowski családnak is, és azok, akik életüket mentették, jó okkal titkolták ezt még a háború után is.

Amikor 1941 júniusában a német katonák behatoltak a korábbi lengyel területekre (melyeket a Szovjetunió 1939-ben kebelezett be), a lengyelek felszabadítókként fogadták őket. A bolsevik uralom alól felszabadult területen megindult a megsemmisítő háború a zsidók és komisszárok ellen. Ramotowskit és társait később azzal vádolták, hogy a németek érdekében dolgoztak. Itt két fontos jelenségre hívja

fel a figyelmet a szerző. A területet két hadsereg foglalta el, a Vörös Hadsereg 1939-ben, és a Wehrmacht 1941-ben. Az előző alkalommal a zsidók nem örültek, és nem váltak kollaboránsokká, a második alkalommal a nem zsidó lengyelek lelkesek voltak, és nagy számban lettek a németek, később pedig a szovjet titkosrendőrség kollaboránsai. Ez utóbbi esetekben az előző rezsim kiszolgálását akarták feledtetni. A lengyel vidéket is demoralizálták a totalitárius rendszerek. Ezt illusztrálja a Czytelnik kiadó kötete, a *Polish Countryside*, 1939-1948, melyben mintegy tizenöt ezer paraszti visszaemlékezést tettek közzé. Ezek egyikét *Karolcia Sapetowa* hagyta az utókorra. Ez az asszony kihozott a gettóból két gyermeket, és bár sokan javasolták, vigye vissza őket, mert bajt hoznak az egész falura, Karolcia nem adta fel őket, megmentette az életüket. Olvashatunk azonban másféle írást is; egy vidéki kórház orvosigazgatója írta, hogy valami szörnyű demoralizáció lett úrrá az embereken, már nem emberi lényeket láttak a zsidókban, hanem kártékony állatokat, akiket el kell pusztítani. Azok, akik részt vettek a jedwabnei öldöklésben, meg akarták kedveltetni magukat új uraikkal, hogy elsőként részesülhessenek az elhagyott zsidó vagyontól. Valószínű, hogy a legaktívabb gyilkosok között voltak az NKVD titkos kollaboránsai.

Jan T. Gross feltételezi, hogy a Kommunista Párt természetes szövetségesei azok voltak, akik kompromittálódtak a német uralom alatt. Voltak, akik valóban hittek a kommunizmusban, mások azonban elvek nélkül csatlakoztak a XX. századi totalitarizmushoz. A szerző azt kérdezi, hogy a Voegelin-féle „csőcselék” fogalom, amely a nácikat jelentette, miért nem jelent meg a sztálinista apparátusra vonatkozóan is. Ha a társadalom szempontjából vizsgáljuk a témát, azt látjuk, hogy ahol a zsidókat a saját szomszédaik ölték meg, az a társadalom különösen sebezhető, az nem képes szolidaritásra, és nem képes ellenállni a kommunista hatalomátvételnek sem. A szerző megállapítja, hogy mivel alig maradtak zsidók az országban, nem ők, hanem a helybeli lumpenproletáriátus alkotta Lengyelországban a sztálinizmus gerincét.

Ha egy társadalom kollektív életrajzában valami nagy hazugság található, ott uralkodik az őszinteség hiánya, a leleplezéstől való

félelem. Az emberek elkerülik a múlt szégyenletes epizódjainak említését. Jedwabnéban két kő emlékmű áll, az egyik a felirat: 1600 zsidót öltek meg a nácik, a másikon: 180 embert öltek meg az NKVD, a nácik és a sztálinista titkosrendőrség. Egyik sem igaz: a zsidók legyilkolását saját szomszédaik követték el.

Jan Gross az utószóban elmondja, hogy a jedwabnei ügyet először Agnieszka Arnold dokumentum-műsora vitte a nyilvánosság elé *Hol az én bátyám, Káin?* címmel. Ezután 2000 májusában jelent meg Andrzej Kaczynski cikksorozata a *Rzseczpospolitában*. Ezek hatására megegyezés született arról, hogy az áldozatok nyughelyét méltó temetővé alakítják, a feliratok az igazságot fogják tartalmazni, és vizsgálatot indítanak a még élő elkövetőkkel szemben. Remélhető, hogy az új generációk már hajlandók szembenézni a háború idejének lengyel-zsidó kapcsolatával.

Jan T. Gross: *Neighbors – The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* [Szomszédok – A zsidó közösség megsemmisítése Jedwabnéban, Lengyelországban]. Princeton University Press, Princeton and Oxford, a 2001. eredeti új kiadása a szerző előszavával. 2022. 261 o., bőséges bibliográfiával és számos fényképpel.

Fodor Mihályné